

Over het kerkgebouw te Noorddijk

Kor Holstein

Inleiding

In opdracht van de Hervormde gemeente Oosterhunze worden sinds oktober 1995 onder directie van Holstein-Team 4 Restauratie Architecten herstelwerkzaamheden verricht aan de kerk van Noorddijk. Bij deze restauratie worden drie uitgangspunten gehanteerd:

- technisch herstel van onder ander vochtige muren, lekkende daken en verzakte- en verrotte bouwonderdelen;
- behoud van het kerkinterieur zoals dat vóór de restauratie aanwezig was;
- het verbeteren van de gebruiksmogelijkheden van het gebouw, door het aanbrengen van voorzieningen zoals een toilet en centrale verwarming.

Omdat de restauratie een zeer conserverend karakter zou hebben, leek bouwhistorisch onderzoek niet nodig. Toen echter tijdens de restauratie bleek dat een deel van het interieur ontleisterd moest worden, is alsnog besloten bouwhistorisch onderzoek uit te voeren.

Vooraf bij een kerk als die van Noorddijk, die in recente tijden nog geen grote restauratie heeft gekend, is het systematisch documenteren van nieuwe gegevens belangrijk. Het gebouw kan als het ware gezien worden als een bron van informatie, die tijdens de restauratie wordt 'gelezen'.

Het artikel behelst een voorlopige interpretatie van het bouwhistorisch onderzoek dat tijdens de restauratie werd uitgevoerd¹. Aangezien de restauratie nog niet is afgesloten, kunnen nieuwe vondsten nog tot nieuwe inzichten leiden. Na oplevering van de restauratie zal op basis van het afgeronde bouwhistorisch onderzoek een meer uitgebreide beschrijving van de kerk en haar cultuurgeschiedenis worden uitgegeven in boekvorm.

Eerste fase: circa 1250; landschap en kerkhof

Het territorium van Noorddijk maakt deel uit van de Wolden. Het vormde oorspronkelijk een moerassig veengebied ten oosten van de Hunze. Vermoedelijk is de ontginning van dit gebied reeds voor 1000 aangevangen vanuit de Hunze². Van de destijds gevormde karakteristiek zijn de sloten en het vlakke en open land nu nog onveranderd herkenbaar.

Uit een archeologische waarneming is gebleken dat geruime tijd vóór de

1. Met medewerking van: Aletta Bastmeier, Stichting Monument en Materiaal te Groningen; Aart de Gooijer, gemeente Groningen; Jan van der Hoeve, bouwhistoricus te Utrecht; Gert Kortekaas, archeoloog, gemeente Groningen; Barbara Lampe, Stichting Monument en Materiaal te Groningen; Harry Oostland, regionaal historicus te Ten Boer.

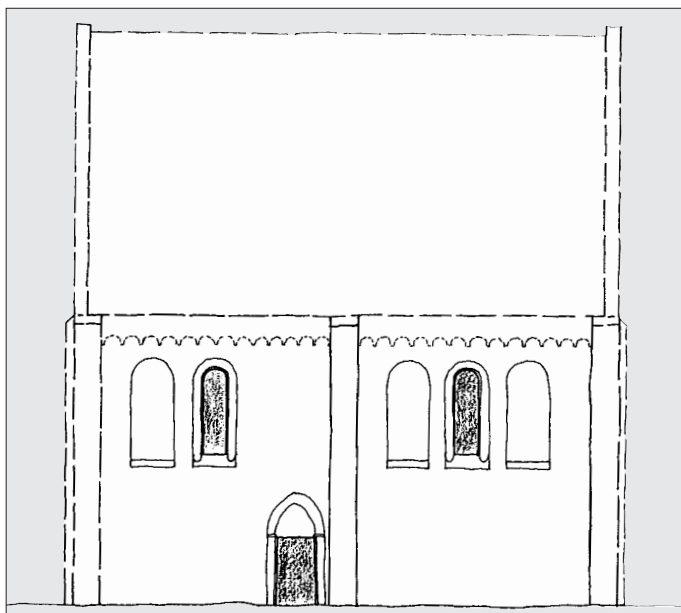
2. Ligtendag 1995, onder andere p. 108.

bouw van de kerk op het ontgonnen terrein een kunstmatige verhoging werd opgeworpen. Dit 'podium' bestaat uit zavelige klei uit de omgeving. De bovenzijde hiervan ligt ongeveer 60 cm hoger dan het omringende land. In deze grond werd een randscherf van een 13de-eeuwse kookpot gevonden³. Het ligt voor de hand dat met het opwerpen van het 'podium' tegelijkertijd ook de gracht rond het kerkhof is aangelegd. Het geheel bevond zich ongeveer 300 m ten noord-noord-westen van de van oorsprong middeleeuwse 'stadsweg' van Groningen naar Appingedam. Nabij deze route zijn ook de kerk van Garmerwolde en het klooster te Ten Boer gesitueerd.

Eerste fase: circa 1250; het kerkgebouw

Het kerkgebouw zal in het midden van de 13de eeuw zijn gebouwd. Deze datering is ingegeven door de stijlkenmerken van de kerk en het materiaalgebruik. In het navolgende zal dit verder worden onderbouwd. Berghuis noemt de kerk van Noorddijk in de kerkgroep Noordwolde, waarin hij naast Noordwolde ook Oostum, Oldehove en Leegkerk plaatst. Deze kerken dateert hij in de eerste helft van de 13de eeuw⁴. Het territorium van Noorddijk stond destijds deels onder het gezag van de bisschop van Utrecht, waaronder ook de stad Groningen ressorteerde. Blijkens een protocol uit 1618 was Stefanus de patroon van de eerste kerk⁵.

Van de oorspronkelijke kerk zijn alleen gedeelten van de noord- en zuidmuur van het schip bewaard gebleven. Deze muren zijn oorspronkelijk hoger geweest. Dit is af te leiden uit het verstoorde metselwerk van de bogen boven de nissen in

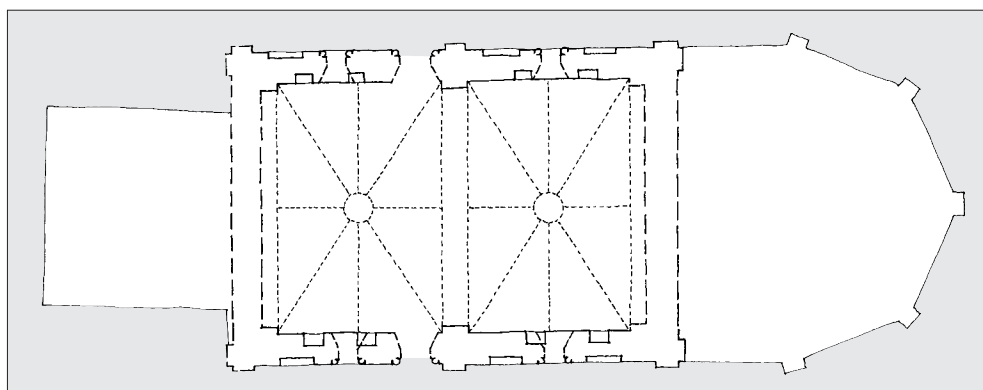


Afb. 1. Reconstructie aanzicht zuidgevel eerste fase. Tekening: Holstein Team 4.

3. Vriendelijke mededeling G. Kortekaas. Vanwege de aanleg van een drainagebuis rondom de kerk is een beperkt archeologisch onderzoek ingesteld.
4. Berghuis 1981.
5. Oostland 1996.



Afb. 2. Fundering, oorspronkelijke oosthoek, met aanhechting van 16de-eeuws koor. Foto: J. v.d. Hoeve.



Afb. 3. Reconstructie plattegrond eerste fase. Tekening: Holstein Team 4.

de buitengevels en aan de aanzetten van de verdwenen gewelven in het interieur. Oorspronkelijk werden de langsgevels aan de bovenkant beëindigd door een rondboogfries, met een muizetand- of een zaagtandlijst, zoals in reconstructie op afbeelding 1 is weergegeven. Een dergelijke lijst werd meestal gecombineerd met lisenen, decoratieve uitmetselingen in de vorm van verticale banden.

De oorspronkelijke hoeken van de schipmuren kwamen aan het licht bij de ontgraving van de fundering. Daarbij was tevens duidelijk te zien dat de latere koormuur tegen de oorspronkelijke hoek van de kerk is gebouwd (afb. 2).

De oorspronkelijke hoek met de westgevel was minder duidelijk waarneembaar. Het metselwerk in de fundering was verstoord en bovendien kon geen aanzet van een liseen worden waargenomen. De hoek met de westgevel werd wel op deze plek verwacht, omdat de toegangspoorten bij dergelijke kerkgebouwen over het algemeen in de meest westelijke travee van de kerk zijn gesitueerd. Op basis van voorgaande gegevens wordt nu aangenomen dat de eerste kerk éénbeukig is geweest met twee traveeën (afb. 3).

De vorm van een mogelijke koorsluiting is onbekend. Tijdens de restauratie is er geen noodzaak geweest om graafwerkzaamheden in het koor uit te voeren zodat daar geen archeologisch onderzoek is uitgevoerd. In de bouwperiode van dergelijke kerken komt zowel een rechtgesloten koor, als een koor met halfronde absis voor.

De muren van deze kerk bestaan uit rode kloostermoppen, de 10-lagenmaat meet 95,5 cm. De gemiddelde afmeting van de kloostermoppen is $29,5 \times 14,5 \times 8,0$ cm. Van de compositie van de noord- en zuidgevel is de volgende reconstructie te maken (zie afb. 1). De traveeën werden beëindigd door lisenen. De westelijke travee van de zuid- en noordgevel bestond uit één flankeernis, die beide nog aanwezig zijn en één raam, die beide door de inbraak van de huidige ramen verloren zijn gegaan. In plaats van een tweede flankeernis naast de ramen is in deze traveeën een poort gesitueerd. In de dagkant van deze poort bevindt zich een eenvoudig ronde profielsteen, een zogenaamde rondstaaf. De poort is beëindigd door een gedrukte spitsboog. De opening van de deur binnen deze poort was voorzien van een segmentboog beëindiging zoals bij de ontleisterde muren nog te zien was in het interieur. De oostelijke travee van de noord- en zuidgevel bezaten één raam geflankeerd door blindnissen. In de zuidgevel van deze travee is direct naast de dagkant van het huidige raam de naad van de dagkant van het oorspronkelijke raam te herkennen. De blindnissen zijn afwisselend gevuld met een visgraatmotief, een metselmozaïek of een halfsteens verband. Deze laatste vorm is bij de verlaging van de muren zeer waarschijnlijk opnieuw ingevuld, vanwege



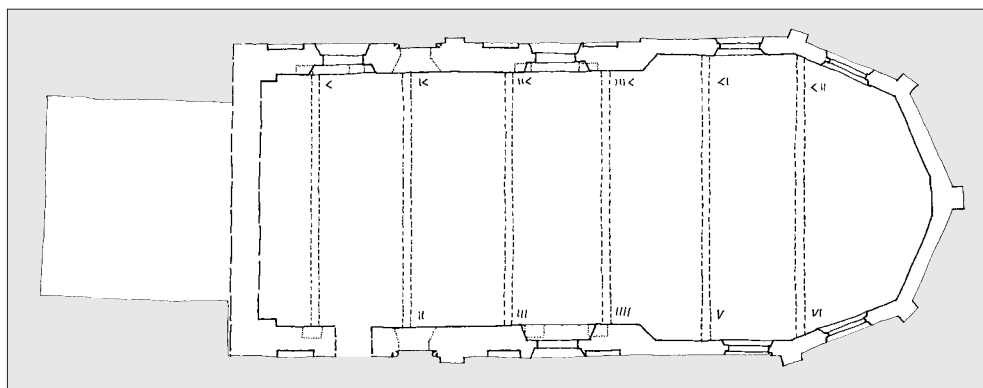
Afb. 4. Dichtgezetten oorspronkelijke doorgang in de noordgevel van het kerkgebouw met latere drempel.

Foto: J. v.d. Hoeve.

het ontbreken van een verwacht sierverband. Gezien het regelmatig karakter van het metselwerk, voor een groot deel uitgevoerd in noors verband, en het siermetselwerk van de gevulde nissen is het kerkexterieur in de eerste fase waarschijnlijk niet gepleisterd geweest.

Tijdens de restauratie zijn verschillende vloerniveau's waargenomen. Bij het graafwerk voor de riolering langs de kerkzaal is in de noordelijke poortopening een op zijn vroegst 15de-eeuwse onderdorpel gevonden (afb. 4). Deze ligt 24 cm onder de plavuizenvloer van 1600. De onderzijde van de fundering ligt 54 cm onder deze plavuizenvloer en de onderzijde van van het opgeworpen podium ligt 60 cm onder de genoemde vloer.

In het interieur was vanwege vochtschade in het pleisterwerk een technische noodzaak aanwezig om het pleisterwerk vanaf de plavuizenvloer tot ongeveer 2 m hoogte te verwijderen. Daarbij kwamen diverse bouwsporen in het zicht. Bij het slopen van het stucwerk werd geen kleurafwerking opgemerkt. In muren kwamen nissen van 30 cm diep te voorschijn. Deze nissen zijn beëindigd door een keperboog, een afsluiting van twee schuin geplaatste stenen. De onderkant van de nissen bevond zich op 83 cm boven de oorspronkelijke vloer. Per travee



Afb. 5a. Reconstructie plattegrond tweede fase. Tekening: Holstein Team 4.



Afb. 5b. Reconstructie aanzicht zuidgevel tweede fase. Tekening: Holstein Team 4.

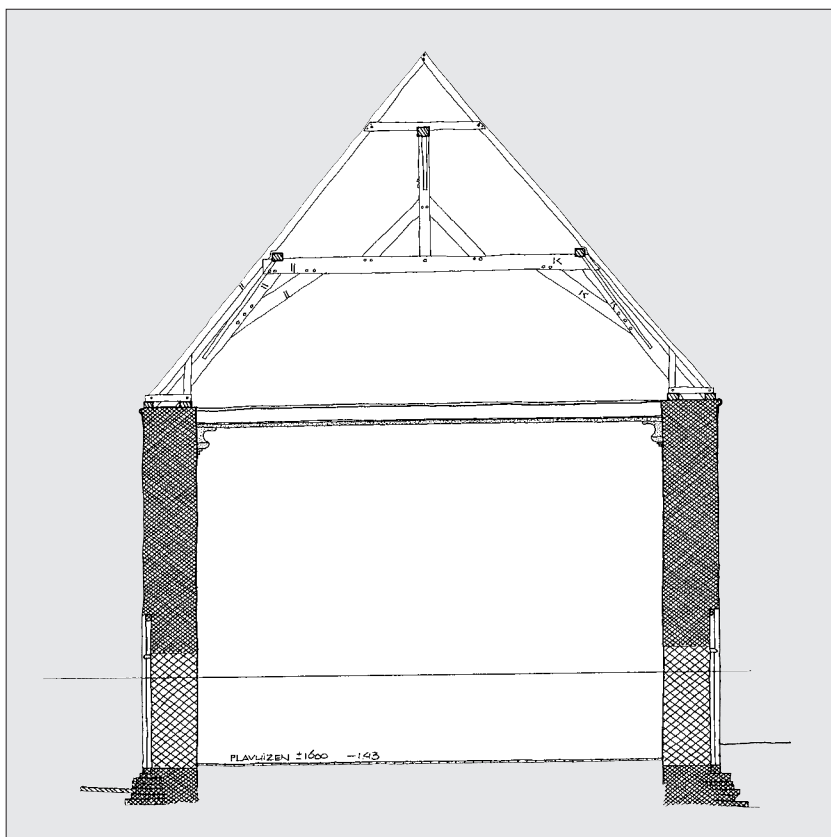
waren twee nissen opgenomen in de noord- en zuidmuur. De nissen waren voorzien van een witte pleisterlaag, die plaatselijk zwarte roet plekken vertoonden. Het betreft derhalve waarschijnlijk kaarsnissen. Vanwege het pleisterwerk in de nissen is het waarschijnlijk dat de kerkzaal oorspronkelijk gepleisterd is geweest.

Daarnaast werden zogenaamde kortelinggaten gevonden, gemiddeld drie per travee naast elkaar. Dit zijn in het metselwerk uitgespaarde gaten ten behoeve van steigerbalken. Negen baksteenlagen daarboven kwam wederom een rij van deze gaten voor. Kortelinggaten lopen dwars door de muur en zijn aan binnen- en buitenzijde voorzien van een vulsteen, die eenvoudig uitgenomen kon worden.

Beide traveeën van de oorspronkelijke kerk zijn overwelfd geweest, vermoedelijk met meloen gewelven. De aftekening van de gewelfaanzetten zijn duidelijk te herkennen onder het stucwerk. Tevens werden na de ontleistering, sporen in het metselwerk gevonden die duiden op afgehakte pilasters. Deze bevonden zich precies onder de geboorte van het gewelf.

Tweede fase: midden 16de eeuw

Omdat van de oorspronkelijke kapconstructie in de huidige kerk geen spoor is teruggevonden, bestaat het vermoeden dat de kap en de gewelven van de kerk verwoest zijn tijdens de oorlogshandelingen in 1535. In het midden van de 16de eeuw wordt de kerk vervolgens hersteld. Daarbij worden de muren van het schip



Afb. 6. Doorsnede met 16de-eeuwse kapconstructie. Tekening: B. Lampe, St. M & M, Groningen.

verlaagd en wat nog resteerde van de gewelven en de pilasters gesloopt, evenals de oorspronkelijke koorsluiting. Van de daarbij vrijkomende stenen is het huidige vierzijdig gesloten koor gebouwd (afb. 5a en 5b). Het baksteenformaat van de stenen in het koor is vergelijkbaar met de stenen van het kerkship. In dit deel van het muurwerk is echter geen duidelijk metselverband herkenbaar, wel komen opvallend veel koppen voor die bovendien een ruw oppervlak bezitten. Een en ander duidt op hergebruik. De muren van dit nieuwe koor zijn ongeveer 50 cm dik, dat is circa 40 cm dunner dan de muren van het schip. Zeer waarschijnlijk zijn in deze periode tevens de ramen in het schip van de kerk vergroot tot rondboogramen, gelijk aan de ramen in het koor.

Bij deze herstelwerkzaamheden van de kerk werd tevens een geheel nieuwe kap over de kerkzaal en het koor aangebracht, met spanten en sporen van eikenhout, voorzien van gekraste telmerken. Op basis van de vorm van de kapconstructie en de wijze van merken ligt een 16de-eeuwse datering voor de hand (afb. 6). Nog uit te voeren dendrochronologisch onderzoek van het hout zal deze datering nader kunnen preciseren. Een dergelijke samengestelde constructie werd destijds in de werkplaats van de timmerman gemaakt. Nummering van de onderdelen was daarbij noodzakelijk omdat alle verbindingen handgemaakt waren en onderling niet verwisseld konden worden. Op de bouwplaats kon de timmerman aan de telmerken zien welke onderdelen bij elkaar hoorden.

In deze fase vormden de houten vloerdelen van de kerkzolder tevens het plafond van de kerkzaal. De delen van ongeveer 5 cm dikte zijn voorzien van groeven en losse veren. Aan de onderzijde was de zoldering egaal donkergroen geschilderd. De wanden van de kerkzaal waren tot aan de onderkant van het plafond wit gepleisterd. Ten behoeve van het plaatsen van een preekstoel is toen in de zuidmuur een sleuf gehakt.



Afb. 7. Plavuizenvloer uit circa 1600 met indeling in graven. Foto: J. v.d. Hoeve.

Derde fase 3: circa 1600

Na de reductie van Groningen in 1594 wordt de kerk gebruikt voor de hervormde eredienst. In 1595 wordt Johannes Meyer als eerste predikant genoemd⁶ en in 1636 wordt de kerkvoogdij te Noorddijk door de provinciale synode gesommeerd om de (roomse) kruizen van de kerk te verwijderen⁷.

In deze fase wordt de kerk voorzien van een nieuwe vloer, die 24 cm boven de vloer uit de dertiende eeuw komt te liggen. De schipvloer werd daarbij in de breedte in negen vakken ingedeeld, elk van ongeveer 80 cm breed en 2 m lang. Men voorzag de vakken van een rand van gele ijsselsteentjes op de kant en belegde ze met plavuizen. De drie vakken aan de noordmuur en de drie vakken aan de zuidmuur bevatten geglazuurde plavuizen die afwisselend groen en rood gekleurd zijn, de drie vakken van het middenpad plavuizen van beurtelings groen en geel. Alle plavuizen zijn van roodbakkende klei, 2,5 cm en gemiddeld 14 cm in het vierkant. De vloer is voor circa 85 % bewaard gebleven (afb. 7).

In het koor werden soortgelijke plavuizen aangetroffen. Deze zijn echter 2 cm dik en ongeveer 14,5 cm in het vierkant. Bovendien liggen deze plavuizen, van afwisselend groen en rood, diagonaalsgewijs in een strook langs de kant en zijn ze afgezet met een plavuizenrij tegen en evenwijdig aan de muur. In het koor is de vloer alleen aan de randen en onder de kerkbestuursbanken bewaard gebleven.

Voor de ouderdomsbepaling van de vloer is een zerk van Naamse hardsteen voor Iacob Iansen belangrijk. Deze man overleed in 1613 en werd in de kerk begraven. De zerk, voorzien van zijn huiskerk, verstoort het patroon van de schipvloer. Het graf is ingevallen en heeft geleid tot een aanzienlijke verzakking. Dit betekent dat de vloer in 1613 aanwezig was. Een andere verzakking, ten westen van het graf van Iacob Iansen, duidt ook op een begraafing; hier is echter geen steen gevonden.

De oorspronkelijke poorten in de noord- en zuidmuur zijn vermoedelijk in deze fase dichtgezet en mogelijk werd bij die gelegenheid ook de nieuwe poort in de zuidgevel doorgebroken.

Vierde fase, 1648

In 1648 vindt voor de laatste maal een wezenlijke uitbreiding van het kerkgebouw plaats. Dan bouwen de aannemers Pijp en Bruins, voor een bedrag van f 6.000,- de huidige stenen toren (afb. 8). Op 29 mei van dat jaar wordt de eerste steen gelegd door juffer Anna Maria Ulgers, telg uit een Gronings regentengeslacht. Onder de steen legde zij een "verkeerde gouden Jacobus mit een silveren Ducaton"⁸. Deze munt is tijdens de restauratie overigens niet aangetroffen. Tevens werd boven de toegangsdeur in de toren een zandstenen gedenksteen aangebracht.

De toren werd aan de westzijde van de kerkzaal opgericht. Het grondplan meet buitenwerks ongeveer 5,9 m vierkant en inwendig circa 3,7 m. Op de begane grond zijn de muren van massief metselwerk derhalve ongeveer 1,1 m dik. De toren is om en nabij 19,4 m hoog en bestaat uit drie geledingen, die elk zijn

6. Boeles jr. 1846.

7. Oostland 1996.

8. Boeles jr. 1846.



Afb. 8. Kerk met toren uit 1648 gezien vanuit het zuid-oosten, opname uit circa 1942. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

voorzien van twee zandstenen 'spekbanden'. Boven elke geleding 'verjongt' de toren ongeveer 10 cm per gevel. De geledingsscheidingen corresponderen met de vloeren en balklagen in de toren. De toren eindigt met een geprofileerde lijst van zandsteen, die wordt ondersteund door zorgvuldig vormgegeven gevelankers. De bakstenen zijn gemetseld in kruisverband en het baksteenformaat meet 18,0 × 12,9 × 5,9 cm.

In de onderste geleding van de toren bevindt zich zowel in de noord- als in de zuidgevel een klein daglichtvenster, dat voorheen hoogstwaarschijnlijk met een luik gesloten kon worden, gelet op de haken en sponningen in de dagkanten van beide openingen.

Verder werd in deze fase de 16de-eeuwse poort in de zuidgevel dichtgemetseld en werd de nieuwe toegangsdeur gesitueerd in de toren. Ook werd in de travee van de dichtgezette poort nog een nieuw raam ingebroken.

Het interieur van de toren bestaat in feite uit drie vloeren annex balklagen en de torenzolder. De houten balken zijn opgelegd en extra verbonden door een spieconstructie. Zo'n verbinding kan trek en druk opnemen, wat van belang is voor de dynamische belasting als gevolg van het klokluiden. Zowel de constructie in het inwendige van de toren als die van de kap zijn van telmerken voorzien.

In de derde geleding bevindt zich de klokkenstoel, die ook de kap draagt. De kap van de toren had vroeger een minder steile helling dan tegenwoordig het geval is, zo valt op te maken uit de inkepingen van de sporen. Deze conclusie komt overeen met de weergave van de kerk op het gebrandschilderde raam in de kerkruimte.

De doorgang van het torenportaal naar de kerkzaal is omlijst met een zandstenen lijst. Deze omlijsting kwam tijdens de restauratie voor de dag.

Latere fasen

In de loop van de 18de eeuw, maar vóór 1772, worden kerk en koor opnieuw van een plavuizenvloer voorzien. Daarmee kwam het vloerpeil in de kerk totaal 11 cm hoger te liggen. De tegels waren ongeveer 22 cm in het vierkant, 2,5 cm dik en bleken in 'noord-zuid' banen te zijn gelegd. Onder de bankenblokken had men grijsgesmoorde plavuizen aangebracht en in het middenpad geglazuurde plavuizen, afwisselend roodbruin en zwartgroen van kleur. In deze periode werd het raam in het koor aan de oostgevel ingebroken. Daartoe werd de steunbeer deels verwijderd. In 1765 leverde glazenier P. van der Veen aan de kerk van Noorddijk vijf gebrandschilderde ramen van glas in lood⁹. Om deze te plaatsen was het nodig kleine wijzigingen in de bestaande ramen door te voeren. Van de heraldische ramen zijn er vier bewaard gebleven. Tot slot bezat de kerk een koorbekroning met een windvaan, voorzien van het wapen van de familie Wichers. Dit is op het gebrandschilderde raam met de kerk nog goed te zien.

Omstreeks 1825 ondergaat het kerkinterieur wederom wijzigingen. In die tijd wordt de kansel van de zuidmuur overgebracht naar het koor en dat heeft uiteraard gevolgen gehad voor de opstelling van het zitmeubilair. De kansel werd daarbij in de as van de kerk tegen de koorwand geïnstalleerd, waarvoor het nodig was het middelste koorraam dicht te metselen. De monumentaliteit van de kansel werd zo'n vijftien jaar later versterkt door het leggen van witmarmeren vloertegels in het koor¹⁰. Zeer waarschijnlijk zijn in de zelfde periode de banken langs de koormuur, van hergebruikte panelen, tot stand gekomen. Daarbij werd de zerk in memoriam baron Van Rehden gespaard. Deze werd herplaatst in de rugpanelen van de zuidelijke koorbank.

Op de plavuizen uit de 18de eeuw komt rond 1840 in het middenpad van het schip de jongste tegelvloer te liggen, deze keer van een Bremer zandsteen. Gelijktijdig worden, over de 18de-eeuwse vloer, onder de kerk- en koorbanken houten vloeren aangebracht.

Het lijkt aannemelijk dat de aankleding van het schip inclusief de plaatsing van banken in 1894 haar beslag heeft gekregen. Op één van de banken is namelijk de tekst "A. Koster 14 maart 1894" in de natte grondverf geschreven, waarna de banken van een houtimitatie als schilderafwerking zijn voorzien. Vermoedelijk heeft men toen ook het plafond vernieuwd in de huidige vorm, waarbij het noodzakelijk was een uitsparing te maken voor het orgel.

Literatuur

- Berghuis, "Kerkelijke Bouwkunst" in: Formsma, J.W. e.a., *Historie van Groningen Stad en Land*. Groningen, 1981.
Boeles jr. P., *Het 250-jarig bestaan der Hervormde Gemeente te Noorddijk*. 1846.
Ligtendag, W.A., *De Wolden en het Water*. Groningen, 1995.
Oostland, H., *Van eeuw tot eeuw*. Ongepubliceerd manuscript, 1996.

9. Ibidem
10. Ibidem